

ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ПРОЯВУ ДЕВІАНТНОЇ ПОВЕДІНКИ СЕРЕД ВІЙСЬКОВОСЛУЖБОВЦІВ ПІДРОЗДІЛУ В ЗОНІ БОЙОВИХ ДІЙ

PSYCHOLOGICAL FEATURES OF THE MANIFESTATION OF DEVIANT BEHAVIOR AMONG SERVICEMEN OF THE UNIT IN THE COMBAT ZONE

Стаття присвячена дослідженню психологічних особливостей прояву девіантної поведінки серед військовослужбовців підрозділу в зоні бойових дій. Девіантність розглядаємо як недостатність соціальної солідарності, яка порушує гармонійні стосунки між соціальними ролями, які об'єднують та інтегрують людей у спільноту, до якої вони належать. Девіантність залежить від наявних у групі правил і цінностей, ступеня толерантності та соціального контролю. Найкращим прикладом з цієї точки зору є військова група.

Визначено девіантну поведінку військовослужбовців як таку, що відхиляється від соціальних норм військової служби, характеризується наявністю у поведінці девіації. Рішення проблеми вивчення девіантного поведінки військовослужбовців у сучасному товаристві вимагає комплексного залучення теоретичних знань. У теоретико-емпіричних дослідженнях сучасних українських та зарубіжних психологів розкрито актуальний стан досліджуваної проблеми, де означено, що відхилення поведінки військовослужбовця зумовлюють такі фактори: соціальні та психологічні, матеріальні та духовні, інформаційні й організаційні, які можуть впливати на особистість, визначати зміст, характер, спрямованість її поведінки. Причини девіантної поведінки військовослужбовців пояснюємо колишніми умовами життя, вихованням, навчанням до призову на військову службу. У процесі проходження служби військовослужбовцями та їх захисту від скоєння протиправних вчинків слід приділити увагу формуванню позитивно спрямованої мотивації. Визначено, що важливим є корегування та за можливості зменшення акцентуованих рис характеру, спрямування їх до продуктивного, позитивного русла діяльності. Після аналізу показників нами виявлено безпосередній зв'язок між індивідуально-психологічними властивостями військовослужбовців і проявами девіантної поведінки, що виражається в агресії.

Ключові слова: девіантна поведінка, девіації, військовослужбовці, відхилення від соціальних норм.

The article is devoted to the study of the psychological features of the manifestation of deviant behavior among servicemen of the unit in the combat zone. We consider deviance as a lack of social solidarity that disrupts the harmonious relationship between social roles that unite and integrate people into the community to which they belong. Deviance depends on the rules and values existing in the group, the degree of tolerance and social control. The best example from this point of view is a military group. The deviant behavior of military personnel is defined as deviating from the social norms of military service, characterized by the presence of deviations in the behavior. The solution to the problem of studying the deviant behavior of military personnel in modern society requires the comprehensive involvement of theoretical knowledge. In the theoretical and empirical studies of modern Ukrainian and foreign psychologists, the current state of the researched problem is revealed, where it is determined that deviations in the behavior of a serviceman are caused by various factors: social and psychological, material and spiritual, informational and organizational, which can influence the personality, determine the content, character, direction of her behavior. The reasons for the deviant behavior of servicemen are explained by the former living conditions, education, and training prior to military service. In the process of serving military personnel and protecting them from committing illegal acts, attention should be paid to the formation of positively directed motivation. It was determined that it is important to correct and, if possible, reduce accentuated character traits, directing them to a productive, positive direction of activity. After analyzing the indicators, we found a direct connection between the individual and psychological properties of servicemen and manifestations of deviant behavior expressed in aggression.

Key words: deviant behavior, deviations, military personnel, deviation from social norms.

УДК 159.937:94:246.3:159.91
DOI <https://doi.org/10.32782/2663-5208.2023.52.20>

Гачак-Величко Л.А.

к.ю.н., доцент,
доцент кафедри поведінкових наук
та військового лідерства
Національна академія сухопутних
військ імені гетьмана Петра
Сагайдачного

Гузенко І.М.

старший викладач кафедри
поведінкових наук та військового
лідерства
Національна академія сухопутних
військ імені гетьмана Петра
Сагайдачного

Проблема девіантної поведінки становить чималий інтерес у різних наукових сферах. У будь-якому суспільстві девіантна поведінка охоплює широкий спектр типів від так званої ексцентричної поведінки, що визначається незвичайними жестами, особливим одягом і розладом поведінки, до дисфункціональної, або зміненої, поведінки, що відноситься до сфери правопорушень, до субкультур і контркультур. Явище девіантності, яке розглядають з точки зору військової специфіки, має низку специфічних рис.

Військова інституція є групою людей зі своїми традиціями, специфічними культурними нормами, з певним соціальним статусом, особливостями, але з суворістю та поз-

бавленнями, з якими нелегко зіштовхнутися та їх подолати. В цілому процес адаптації до нових умов у підрозділі зумовлений психологічними та соціально-психологічними особливостями – темпераментом, характером, уміннями та нахилами, соціально-психологічним кліматом у військових колективах, лідерством, характером і змістом командування.

Від сімейного середовища до середовища в школі, а потім на роботі чи військової службі людина проходить кілька послідовних кроків перебудови. Вона повинна відмовитися від певних звичок, установок, цінностей та інтересів, щоб постійно набувати нових, прийнятих і поважаних з боку соціальної групи. Доведено, що адаптація до військового сере-

довища є ще легшою, оскільки є більш стійкою мотивація. Хоча військове середовище є абсолютно новим для тих, хто вступає на службу, воно буде сприйматися по-різному залежно від часу, проведеного людиною в суспільстві, від того, чи була вона відокремлена від сім'ї чи ні, від роботи, чи залежна людина від батьків тощо.

Зокрема, слід вказати, що процес інтеграції є дуже складним та відбувається на кількох різних рівнях – на біологічному, фізіологічному, психічному. Ідеться про адаптацію до певного режиму роботи та життя шляхом набуття нових навичок, умінь і здібностей відповідно до вимог нового способу життя, а також розвиток нових навичок і переконань.

Більшість людей проходить цей період свого життя, досягаючи результатів у підготовці до бою та досягаючи дисциплінованої поведінки, сприятливої для їх інтеграції у військове середовище. Дані соціальних опитувань та документального аналізу свідчать про те, що у частини призовників та мобілізованих з'являється девіантна поведінка, розлади поведінки або дезадаптивні реакції на військову обстановку – тривожність у частині.

Військове життя не позбавлене девіантних моральних вчинків, навіть якщо воно протікає специфічно щодо іншої суспільної діяльності. Військова діяльність в цілому не може регулюватися законами, наказами та директивами.

Девіантна поведінка проявляється у тому, що людина не дотримується соціальних норм, обирає інший варіант поведінки у тій або іншій ситуації, що спонукає порушення процесу взаємодії «особистість – особистість» і «суспільство – особистість». Основу відхилення у поведінці переважно становить конфлікт інтересів, цінностей, розбіжність потреб, що передбачає деформацію засобів їх задоволення, помилку і недоліки виховання, життєві невдачі й прорахунки. Досліджувана поведінка виникає через незнання суб'єктом норм моралі і законів (соціалізаційні проблеми) та поєднується із хорошим знанням моральних норм й законів, втім розуміння того, що така поведінка є протиправною, не зупиняє індивіда, що став на шлях саме такого способу самоствердження (особистісні проблеми) [5, с. 62].

Важливим питанням у процесі вивчення девіантної поведінки військовослужбовців є з'ясування її детермінованості. Психологи (Н. Абдюкова, А. Кіясь, Н. Максимова та ін.) відзначають біологічні, соціально-психологічні, педагогічні, соціальні чинники утворення девіантної поведінки, однак у своїх дослідженнях вони акцентують на соціально-психологічних чинниках. Ми також зупиняємось на соціально-психологічних факторах девіантної поведінки військовослужбовців, адже це питання практично є значущим для розробки психоло-

рекційної програми і введення військовослужбовців до нормального існування в суспільстві з виконанням ними значущих для них соціальних ролей.

Детермінацію Н. Максимова [7] означає як сукупність факторів, що провокують, посилюють або підтримують девіантну поведінку. Загальними факторами, які зумовлюють поведінкові девіації, експерти вважають дефекти правової і моральної свідомості, викривлення змісту особистісних потреб, негативні риси характеру, порушення емоційно-вольової сфери тощо. Стимулюючими факторами девіантної поведінки є поєднання неправильного розвитку у виховному контексті і формування особистості у несприятливих ситуаціях, що каналізують відхилення поведінки, у які потрапляє комбатант [1, с. 12–15].

Дослідниця В. Мушкевич визначає групи факторів, які детермінують девіантну поведінку особистості:

- зовнішні умови фізичного середовища;
- зовнішні соціальні умови;
- внутрішні спадково-біологічні та конституційні передумови;
- внутрішньоособистісні причини та механізми девіантної поведінки [8].

До зовнішніх фізичних умов девіантної поведінки належать кліматичний, геофізичний, екологічний фактори тощо. Зокрема, такі явища, як шум, геомагнітні коливання, можуть стати неспецифічними причинами небажаної поведінки [2, с. 81]. Умови зовнішнього середовища можуть знижувати вірогідність девіацій. Важливим фактором, що впливає на поведінку особистості, є зовнішні соціальні умови, куди відносимо:

а) суспільні процеси (соціально-економічну ситуацію, державну політику, традиції, моду, ЗМІ тощо);

б) характеристики соціальних груп, куди включена особистість (расову приналежність, етнічні установки, субкультуру, соціальний статус, приналежність до навчально-професійної групи, референтну групу);

в) мікросоціальне середовище (рівень та стиль життя сім'ї, психологічний клімат у сім'ї, особистості батьків, взаємовідносини в сім'ї, сімейне виховання, друзі тощо) [8, с. 26–27].

Існують підходи, що акцентують на психологічних факторах, та соціальні концепції, котрі пояснюють девіантну поведінку виключно соціальними детермінантами. У дослідженнях соціологів кінця XIX – початку XX ст. М. Вебера, Є. Дюркгейма, Ж. Кетле, Л. Леві-Брюля був виявлений тісний зв'язок відхиленої поведінки із соціальними умовами існування людей [4, с. 19].

Соціологічні теорії виокремлюють соціальні фактори поведінкових відхилень та пояснюють девіантну поведінку у контексті суспільних

процесів та норм, що виробляє суспільство. Відповідно до них поведінкові девіації існують у підпорядкуванні соціальним закономірностям, залежать від часу, структури суспільства і характеру суспільних відносин. Соціальні девіації можна прогнозувати, на основі чого відбувається розробка превентивних заходів та керування ними. Найбільш відомі представники цього напрямку – це М. Вебер, Е. Дюркгейм, А. Кете, О. Конт та ін. [7, с. 76].

Причини девіантної поведінки військовослужбовців можемо пояснити колишніми умовами життя, вихованням, навчанням до призову на військову службу. Зазвичай попередня девіантна поведінка найбільш яскраво проявляється на перших етапах військової служби за адаптаційного періоду [3, с. 20]. У сучасних дослідженнях, що присвячені девіантній поведінці, зазначається, що під час адаптації призовників до військової служби проявляються різні складнощі, серед яких:

- проблеми звикання до умов армійської служби (театральна поведінка, сльозливість, бажання викликати співчуття, мала активність, інфантильність та ін.);
- виникнення нестатутних відносин (пригніченість, нічне безсоння, бажання відлучатися із частини на господарські роботи, навчання та ін.);
- особистісні проблеми (стурбованість, незосередженість, відстороненість та ін.) [5, с. 62].

Схильність до девіацій у комбатантів зазвичай пояснюється бажанням відсторонення від служби, неприйняттям статутного життя, розумінням безвихідності ситуації перебування у зоні бойових дій та неможливості конструктивно розібратися в своїх проблемах [6, с. 8].

Отже, девіантній поведінці військовослужбовця притаманні специфічні ознаки:

1) така поведінка є внутрішнім планом дій із усвідомленою метою діяльності;

2) застосування девіантних форм поведінки навмисно спрямовується на очікуваний результат;

3) девіантна поведінка є стійкою за будь-яких ситуацій [9, с. 120].

Таким чином, девіантна поведінка військовослужбовців є інтегративною єдністю мотивів, потреб, особистісних якостей, свідомим відхиленням від норм діяльності. Відповідно до цього можемо визначити девіантну поведінку військовослужбовців як таку, що відхиляється від соціальних норм військової служби, характеризується наявністю у поведінці однієї чи кількох девіацій. Така поведінка призводить до особистісної деградації і проявляється у симбіозі мотиваційно-потребових, особистісно-сміслових та нормативно-діяльнісних характеристик [10, с. 73].

Для досягнення мети нами проведено аналіз науково-педагогічних джерел, застосовано методи порівняння, узагальнення, систематизації, опитування, статистичні методи якісної та кількісної обробки одержаних даних. Для визначення типу акцентуації особистості було використано методика «Акцентуація» (Тест-опитувальник Шмішека), а також опитувальник «Діагностика стану агресії» А. Басса, А. Даркі задля вивчення схильності особистості до агресивної поведінки.

У дослідженні брали участь 20 військовослужбовців контрактної служби, що безпосередньо є учасниками бойових дій на території України.

Реалізація емпіричного дослідження здійснювалася згідно з метою статті. Оцінка показників проявів агресивної поведінки і акцентуації характеру надала можливість для встановлення таких результатів: 40% військовослужбовців мають гіпертивний тип, 15% – застрягаючий, 5% – емотивний тип, по 20% мають збудливий і демонстративний тип акцентуації характеру. Результати продемонстровано на рис. 1.

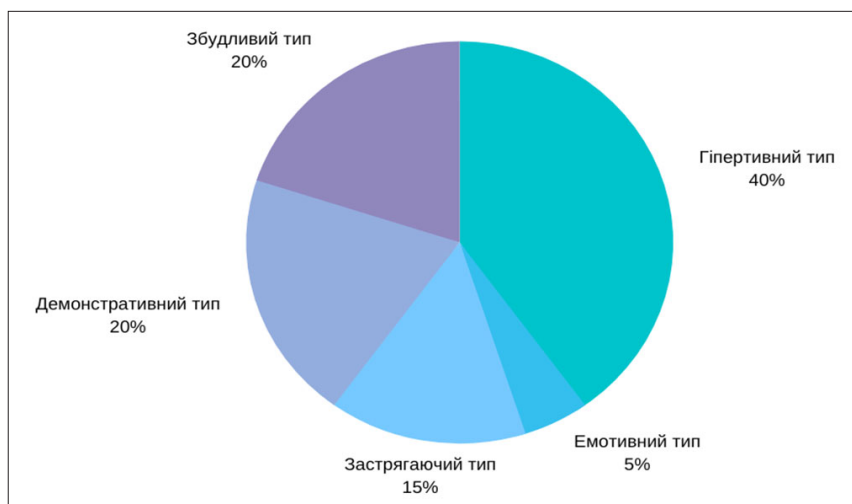


Рис. 1. Результати Тесту-опитувальника Шмішека акцентуації характеру

За результатами проведеної методики А. Басса – А. Даркі нами виявлено індекси ворожості та індекси агресивності, що представлені у табл. 1.

Отже, нами виявлено, що індекс ворожості в гіпертимного типу становить 86% – високий рівень і 14% – середній рівень, тоді як індекс агресивності 64% – високий рівень і середній рівень 36%. Зазначені показники проявів агресивної поведінки серед військовослужбовців демонструють те, що вони прагнуть командувати, мають завищену самооцінку, вони веселі, легковажні, поверхневі. Для таких комбатантів характерними є вибухи гніву, роздратування, вони є схильними до аморальних вчинків, підвищеної дратівливості, легковажно виконують свої обов'язки, важко переносять тверду дисципліну, монотонність, самотність.

Для емотивного типу характерними є емоційність, чутливість, тривожність, балакучість, боязкість, глибокі реакції у сфері тонких почуттів. Найбільш високо виражені риси – гуманність, емпатія. Такі військовослужбовці рідко вступають у конфлікти, для них властиве загострене почуття обов'язку, ретельність.

Застрягаючий тип акцентуації характеру переважає всього у 15% від всіх військовослужбовців, що брали участь в дослідженні. Для них притаманними є небалакучість, сторожкість та недовіра до людей, підозрілість, мстивість. Головною рисою є схильність до афектів (правдолюбство, ревності, вразливість, підоз-

рілість), вони інертні під час прояву афектів, мислення, моторики. Для даного типу людей характерною є зарозумілість, вони часто вступають ініціаторами конфліктів. У зв'язку з цим спостерігаємо індекс ворожості та індекс агресивності 68% (середній рівень) та 32% (низький рівень).

Для демонстративного типу переважними є такі риси, як егоцентризм, завищена самооцінка, систематична провокація конфліктів, внутрішнє неусвідомлення своєї брехні. Індекси ворожості й агресивності складають 50% на середньому рівні і 50% на низькому рівні (прояви агресії перебувають на середньому і низькому рівні).

Під час дослідження збудливий тип виявлено у 20% від всіх досліджуваних. Для них притаманною є недостатня керованість, слабкий контроль над потягами та спонуканнями, імпульсивність, інстинктивність, брутальність, похмурість, схильність до конфліктів, що проявляється в девіації. Підвищена імпульсивність або збудження можуть бути небезпечними для оточуючих, адже такі військовослужбовці обирають для спілкування найбільш слабких, що демонструють високі показники, – 74% індексу ворожості й індексу агресивності, де 26% (середній рівень) свідчить про те, що вони є дратівливими та запальними.

Аналіз одержаних даних посприяв виявленню наступної шкали проявів девіантної поведінки у військовослужбовців (табл. 2).

Таблиця 1

Індекс ворожості та індекс агресивності залежно від індивідуально-психологічних особливостей військовослужбовців

Типи акцентуації характеру	Індекс ворожості			Індекс агресивності		
	високий	середній	низький	високий	середній	низький
Гіпертимний	86%	14%	0%	64%	36%	0%
Емотивний	0%	100%	0%	0%	95%	5%
Застрягаючий	0%	68%	32%	0%	50%	50%
Демонстративний	0%	50%	0%	0%	100%	0%
Збудливий	74%	26%	0%	76%	24%	0%

Таблиця 2

Показники проявів агресивної поведінки військовослужбовців у підрозділі

Шкали	Акцентуації характеру				
	Гіпертимний	Емотивний	Застрягаючий	Демонстративний	Збудливий
Фізична агресія	високий	низький	низький	низький	високий
Непряма агресія	підвищений	середній	середній	середній	підвищений
Роздратування	підвищений	низький	підвищений	середній	підвищений
Негативізм	середній	середній	середній	підвищений	підвищений
Образа	середній	підвищений	середній	середній	середній
Підозрілість	підвищений	середній	підвищений	середній	підвищений
Вербальна агресія	підвищений	низький	підвищений	середній	середній
Почуття провини	підвищений	підвищений	середній	низький	низький

Отже, нами виявлено, що фізична агресія притаманна гіпертичному і збудливому типу характеру, тоді як для емотивного, застрягаючого та демонстративного типу характеру військовослужбовців фізична агресія непри- таманна. Непряма агресія та роздратування перебуває у межах підвищеного показника в гіпертичного і збудливого типу акцентуації характеру. Негативізм підвищеним є лише у демонстративного і збудливого типу, тоді як в інших типів він не є критичним. Підвищений рівень у шкалі «образа» притаманний лише для емотивного типу, в більшості військовослужбовців цей показник перебуває на середньому рівні, що свідчить про відсутність розчарування у ситуації перебування у зоні ведення бойових дій. Підозрілість серед комбатантів спостерігається на підвищеному і середньому рівнях та свідчить про те, що, перебуваючи постійно під впливом емоціогенних чинників, цей показник постає своєрідним наслідком. Показник «вербальна агресія» має підвищений рівень в гіпертичного і застрягаючого типу, на середньому рівні перебуває в демонстративного і збудливого типу, а майже не властивою вербальна агресія є для емотивного типу. Почуття провини чітко виражене в гіпертичного і емотивного типу, що є наслідком втрати своїх побратимів. У застрягаючого типу виявлено середній рівень почуття провини. В інших військовослужбовців цей показник перебуває на низькому рівні.

Таким чином, за результатами емпіричного дослідження нами встановлено, що найбільш вираженими прояви агресії і ворожості є у гіпертичного і збудливого типу. В інших типах ці показники коливаються у межах середнього і низького рівнів. Після аналізу показників нами виявлено безпосередній зв'язок між індивідуальними психологічними властивостями військовослужбовців і проявами девіантної поведінки, що виражається в агресії.

Рекомендовано такі психолого-педагогічні методи і пропозиції профілактики й боротьби із відхиленнями у поведінці військовослужбовців:

- соціально-педагогічна робота з сім'ями військовослужбовців;
- культурне дозвілля і формування здорового способу життя;
- групові та індивідуальні консультування;
- тренінгові заняття, арттерапія, лікування хіміопрепаратами;
- корекція агресивної поведінки;
- взаємодія сержантів із військовими капеланами стосовно виховання безпечної поведінки військовослужбовців.

Важливим є корегування та за можливості зменшення акцентуєваних рис характеру, спрямування їх до продуктивного, позитивного русла діяльності.

Таким чином, звернення до теоретичних аспектів та аналіз явища девіантності у військовій частині дозволили сформулювати адекватну картину їх складності. Девіантність можна розглядати як недостатність соціальної солідарності, яка порушує гармонійні стосунки між соціальними ролями, які об'єднують та інтегрують людей у спільноту, до якої вони належать. Девіантність залежить від наявних у групі правил і цінностей, від її згуртованості, ступеня толерантності та соціального контролю. Найкращим прикладом з цієї точки зору є військова група. Інтеграція людей у військове середовище означає адаптацію до певного режиму праці та життя шляхом розвитку навичок і вимог відповідно до нового способу життя, а також формування установок і переконань, характерних для нової соціальної ролі. Якщо відповідна інтеграція не виконується, існує ризик відхилень від встановленої поведінки, виникнення дезадаптивних реакцій у людей, які опинилися в такій ситуації. Боротьба з девіантністю постає пріоритетним завданням на загальновійськовому та загальнодержавному рівні.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Березовський Ю.Е. Роль агентів соціалізації в процесі особистісного розвитку. *Науковий вісник Вінницького обласного інституту післядипломної освіти педагогічних працівників*. 2013. № 3 (149). С. 12–15.
2. Психологічні особливості девіантної поведінки військовослужбовців / М.В. Дичко, Л.А. Гачак-Величко, О.В. Ролук. *Габітус*. 2022. № 33. С. 80–85.
3. Колесніченко О.С. Засади бойової психологічної травматизації військовослужбовців : монографія. Харків : ФОП «Бровін О.В.», 2018. 488 с.
4. Крайнюк В.М. Психологія стресостійкості особистості : монографія. Київ : Ніка-Центр, 2007. 432 с.
5. Макаренко О.М. Поняття девіантної поведінки в соціальному та психологічному аспектах. *Наукові записки Національного університету «Києво-Могилянська академія»*. 2015. Т. 175. С. 61–64.
6. Макаревич О.П. Психологічна підготовка особистості до поведінки в складних ситуаціях : навчально-методичний посібник. Київ, 2000. 188 с.
7. Максимова Н.Ю. Основи психології девіантної поведінки. Київ : Видавничо-поліграфічний центр «Київський університет», 2008. 439 с.
8. Мушкевич В. Психологічні чинники переживання стресу військовослужбовцями. *Психологічні перспективи*. 2019. Т. 34. С. 119–136.
9. Олійник Л. Технологічний підхід до формування рефлексивної компетентності як засіб профілактики девіантної поведінки майбутнього офіцера. *Вісник Національного університету оборони України*. 2022. № 70 (6). С. 118–124.
10. Профілактика відхиленої поведінки у військовослужбовців : навчально-методичний посібник / А.М. Романишин, Т.М. Мацевко, О.С. Капінус, І.М. Гузенко, А.Б. Неурова. Львів : НАСВ, 2017. 322 с.